

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему:

«Трансформація популярного образу Києво-Могилянської академії в Радянській Україні (1940-ві – 1970-ті рр.)»

Виконала: студент 4-го року навчання,
напряму підготовки 6.020302 Історія
Джунь Семен Сергійович

Керівник: Яременко М. В.,
доктор історичних наук, доцент

Рецензент: Стародуб А. В.,
кандидат історичних наук, доцент

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2018 р.

Зміст

Список умовних скорочень.....	2
Вступ.....	3
Розділ 1	
Образ Києво-Могилянської академії від кінця 1930-х рр. до 1954 р.	8
1.1. Загальна характеристика періоду.....	8
1.2. Актуалізація образу Академії у кін. 1930-х – пер. пол. 1940-х рр.	9
1.3. «Дружба» і «єдність» народів та Києво-Могилянська академія.....	17
Розділ 2	
Популярний образ Києво-Могилянської академії в 1960-х – на поч. 1970-х рр.	25
2.1.Коротка характеристика періоду.....	25
2.2. Образ КМА в шкільних підручниках з історії.....	27
2.3. Образ Київської академії у енциклопедіях.....	29
2.4. Образ Києво-Могилянської академії в путівниках.....	31
Розділ 3	
Праця Зої Хижняк та остаточне формування популярного образу Києво-Могилянської академії в Радянській Україні.....	35
3.1. Становлення Київської колегії та її «прогресивне» значення.....	36
3.2. Культурні зв'язки Києво-Могилянської академії.....	42
3.3. Вихованці Київських Атен.....	45
Висновки.....	48
Список використаних джерел та літератури.....	51
Додатки.....	56

Список умовних скорочень

КДА – Київська духовна академія

КМА – Києво-Могилянська академія

Вступ

Сьогодні минуле Києво-Могилянської академії є невід'ємною частиною історії України. Шкільні підручники та поважні монографії прослідковують вплив установи та її випускників на культурний та політичний розвиток регіону протягом десятиліть. Однак цей образ Академії як одного з ключових явищ української історії існував не завжди. Він міг піддаватися змінам – особливо у XX столітті, – які були спричинені чергуванням політичних режимів на українській території та методологічними й ідеологічними преференціями дослідників, котрі визначали як виглядатиме українська історіографія.

Політично-культурні зміни, спричинені встановленням більшовицької влади, постійно, один за одним, кидали виклики історикам. Вони стосувалися того, як сприймати своє минуле і розуміти значення його окремих явищ. Новим викликом була доба сталінізму. У цей час СРСР став сильніше та по-новому контролювати сприйняття своїми громадянами історії. Минуле повинно було легітимізувати культ особи Сталіна та показувати історичну близькість народів, які населяли Радянський Союз. Але, натомість, з'явилася можливість для розвитку історій радянських республік через часткове повернення до національних наративів, особливо під час Другої світової війни.

Пізніше період «відлиги» сколихнув інтелектуалів Радянської України. Лібералізація послужила поштовхом до прояву науковцями власної ініціативи, особливо в гуманітарних науках. Зросла цікавість до історії поза межами кафедр та університетів. На початку 1960-х рр. з'являються перші повноцінні шкільні підручники з історії Української РСР, до яких додаються популярні енциклопедії (наприклад, «Історія міст і сіл Української РСР»). І хоч у другій половині десятиліття почалося утвердження «застою», сам образ окремого історичного явища як Київська академія міг розвиватися далі та набувати нових рис чи підсумовувати старі.

Це дослідження є спробою аналізу того, які характеристики мав образ Києво-Могилянської академії, та як він змінювався від 1940-х до 1970-х рр. Від часу на початку історіографічних трансформацій у Радянському Союзі, коли історія України отримала своє місце в ієрархії національних історій СРСР, до періоду ідеологічних послаблень «відлиги», які дозволили історикам радянських республік зосередитися на «власних» наративах та зібрати й підсумувати інформацію про окремі явища минулого, до яких можна віднести й Київську академію. Змога працювати з цим доробком існувала й пізніше – у роки «застою».

Ця робота містить частину напрацювань з попередньої курсової роботи, захищеної в 2017 р., «Трансформація популярного образу Києво-Могилянської академії в Радянській Україні в 1920-х – 1950-х рр.»

Таким чином, **мета** цієї роботи – з'ясувати, яким був образ Києво-Могилянської академії в радянській Україні, та що впливало на його зміни. Дана мета передбачає виконання таких **завдань**:

- Продемонструвати особливості формування популярного образу історії України та Києво-Могилянської академії в УСРР від 1940-х рр. до кін. 1950-х рр.

- Визначити, чи популярний образ Київської академії динамічно змінювався протягом 1960-х – 1970-х рр., або, навпаки, набув певної сталої форми.

- Проаналізувати працю Зої Хижняк у контексті остаточного формування популярного образу Києво-Могилянської академії в Радянській Україні.

Об'єктом роботи є популярний образ Києво-Могилянської академії, створений істориками та популярною історичною літературою (підручниками, путівниками, енциклопедіями) в Радянській Україні та санкціонований через профільні державні видавництва на тлі змін історичного наративу в Радянському Союзі 1940-х – 1970-х рр.

Предметом роботи є спрямовані на широкий загал праці провідних істориків Радянської України, підручники, путівники, які склали основу офіційного, обмеженого радянською цензурою та політичним замовленням, бачення історії України.

Хронологічні межі - 1940-ві – 1970-ті рр., від початку впровадження «сталінської» історіографії в УРСР до появи першої популярно-наукової праці про Києво-Могилянську академію авторства Зої Іванівни Хижняк.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, а також метод критичного аналізу джерел, їхній контент-аналіз.

Історіографія

Зміни у підходах до радянського історіописання добре висвітлені у праці Сергія Єскельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві»¹ та у статті Юлії Кислої «Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду».² Також для створення загальної характеристики написання історії в Радянській Україні в розглянутий період було використано колективну монографію «Українське радянське суспільство»³ та перший том праці Ю. М. Афанасьєва «Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал».⁴ До них так само потрібно додати статтю Гришаєва О. В. «А. Шестаков – создатель школьного ученика в 1930-е годы».⁵ Аналіз трансформації образу Києво-Могилянської академії в дорадянський та

¹ Див.: Єскельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008.

² Див.: Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті) // Міжкультурний діалог. Том 1: ідентичність. / Упор. О.Бетлій, К. Диса. – Київ, 2009. – С. 221-243.

³ Див.: Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ, 2012.

⁴ Див.: Советское общество : Возникновение, развитие, исторический финал : В 2 т. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – Москва, 1997. – Т. 1.

⁵ Див.: Гришаев О. В. А. В. Шестаков – создатель школьного учебника в 1930-е годы // История. Политология. Социология – Вестник Воронежского государственного университета. – 2014. – №3. – С. 67-69.

радянський періоди подано в статті Максима Яременка «Києво-Могилянська академія в 1817 році: кінець історії?». ⁶ Для кращої інтерпретації робіт Матвія Яворського була взята до уваги стаття Володимира Маслійчука «Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань». ⁷ Також для більш якісної інтерпретації джерел 1960-х – 1970-х рр. використано збірку статей Наталії Яковенко «Паралельний світ. дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.», ⁸ статтю В. Н. Гамалії, що стосується перебування Ломоносова в Києві ⁹ та статтю Федора Шевченка про закарпатських спудеїв Київської академії ¹⁰. У якості додаткового джерела інформації про істориків даного періоду було використано «Енциклопедію історії України».

Джерельна база даного дослідження охоплює праці істориків та путівники від 1940-х рр. до 1970-х рр. Для огляду першого етапу (кін. 1930-х – 1950-х рр.) використано колективні та особисті праці членів Інституту історії АН УРСР (Костя Гуслистого, Миколи Петровського, Федора Ястребова та інших). Також до розгляду взяті інші джерела, а саме: «Києв. Справочник-путеводитель» ¹¹ та «Краткий курс истории СРСР» під редакцією Олексія Шестакова ¹² та дані з Великої Радянської Енциклопедії. Часовий проміжок від 1960-х до 1970-х рр. потребував розгляду Радянської

⁶ Див.: Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106-121.

⁷ Див.: Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна (Марксизм на сході Європи). – Київ, 2009. – Ч. 14(3). – С. 63-77.

⁸ Див.: Яковенко Н.М. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII - XVIII ст. – Київ, 2002.

⁹ Див.: Гамалія В.Н. М.В.Ломоносов в Киеве: правда или вымысел? // Наука та наукознавство. – 2011. – №4.

¹⁰ Див.: Шевченко Ф.П. Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №6.

¹¹ Див.: Києв. Справочник-путеводитель. – Киев, 1954.

¹² Див.: История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса // Под ред. проф. А. В. Шестакова. - Борьба Украины за свое освобождение от гнета польских панов, за воссоединение с Россией Москва, 1955. Електронний ресурс: http://www.ereading.club/chapter.php/1001394/29/Shestakov_L_Istoriya_SSSR._Kratkiy_kurs.html, відвідано 28.05.2017.

енциклопедії з історії України, Історії міст і сіл Української РСР та Радянської історичної енциклопедії, а також – шкільних підручників з історії Української РСР¹³. До цього варто додати путівники Л.Даєна,¹⁴ М.Шулькевича,¹⁵ Г. Логвіна,¹⁶ та інших авторів. Аналіз праці Зої Хижняк «Києво-Могилянська академія»¹⁷ вимагав знайомства з радянськими перевиданнями 1981¹⁸ та 1988¹⁹ рр., разом з новою редакцією, виданою вже в незалежній Україні.

¹³Див.: Дядиченко В.А. та ін. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ, 1963; Його ж. История Украинской ССР. Учебник для 7-8-го классов восьмилет. школы /Под ред. Ф. Лося. – Киев, 1967; Його ж. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ: «Радянська школа», 1969.

¹⁴Див.: Даєн Л. Путеводитель - справочник. – Киев, 1965.

¹⁵Див.: Шулькевич М.М. Киев. Архитектурно-исторический очерк. – Киев: Будівельник, 1964. Його ж. Киев. Историко-архитектурный очерк. – Киев:, 1968.

¹⁶Див.: Логвин Г.М. Киев. – Москва, 1966.

¹⁷Див.: Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970.

¹⁸Див.:Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1981

¹⁹Див.: Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия. – Киев, 1988.

Розділ 1

Актуалізація образу Києво-Могилянської академії від

1940-х до 1950-х рр.

1.1. Загальна характеристика періоду

Утвердження одноосібної влади Сталіна, перехід до курсу «побудови соціалізму в одній країні» та поворот до консервативних суспільних і культурних цінностей призвели повернення до вжитку знайомих прийомів модерних національних ідеологій, які були введені в радянську систему бачення теперішнього, майбутнього та минулого.

Сергій Єскельчик виділяє два етапи експерименту побудови соціалізму в СРСР, які розділяли різні підходи, відмінні лозунги та герої. Головна риса більшовицького проекту – всесвітня універсальність, опорою якої був клас. Підхід, який одночасно дозволив існування українського (і не тільки) культурного вибуху 1920-х років, пов'язаного з політикою коренізації, протиставленням себе попереднім формам державності та організації суспільства на цих територіях, у тому числі й Російської імперії. Ця ідеологічна політика хоч і не була до кінця послідовною, проте якісно відрізнялася від наступного, сталінського етапу²⁰.

Протягом 1930-х – 1950-х відбулося вироблення єдиної «правильної моделі бачення радянського минулого», у тому числі й українського²¹. Повернення історії та частини інших «старих» дисциплін до шкільної освіти за наказом 1931 року вимагало переосмислення викладання цих предметів. Шкільний варіант дисципліни, очевидно, мав бути спрощений, проте схема, яка покладена в його основу, відповідала вже новому баченню історії,

²⁰ Єскельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008. – С. 10.

²¹ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті) // Міжкультурний діалог. Том 1: ідентичність. / Упор. О. Бетлій, К. Диса. – Київ, 2009. – С. 221.

монополізованому не тільки партією та ідеологією, а й вождем, очільником радянської держави, котрий міг заgravати з національними почуттями як росіян, так й інших народів СРСР²². Нарешті радянські керівники відійшли від гасел наkштaлт «геть підручники» та перестали робити ставку на «школу життя», однак не забули вислів Покровського: «Історія – це політика, повернена в минуле», – та тезу, що історія варта чогось тільки, коли на неї звертають увагу більшовики²³. Так почалася розробка перших загальних підручників з історії СРСР.

1.2 Актуалізація образу Академії у кін. 1930-х – пер. пол. 1940-х рр.

Перший шкільний підручник з історії Радянського Союзу призначався для четвертих класів і містив короткий виклад історії від найдавніших часів до радянської сучасності. Легкий для засвоєння текст коротких розділів цієї книжки не відповідав кількості часу та зусиль, витрачених на його розробку та редагування. Пройшовши масштабний конкурсний відбір, текст потенційного підручника з історії СРСР нарешті був виданий лише у 1938 році та став прикладом, за яким можна прослідкувати зміни більшовицької верхівки у ставленні до історії (тут використано видання 1955 р., яке суттєво не відрізнялося від попередніх)²⁴. Основою для його наративу стала історія Росії, яка була розбавлена окремими розділами, що стосувалися інших національних історій народів, котрі жили у складі Радянського Союзу. З'явився мотив спадкоємності історії через помітний акцент на сюжетах, присвячених сильним лідерам російської держави (від Івана Грозного до Миколи І), що мало легітимізувати сприйняття Сталіна як єдиного потужного очільника, котрий подібно до своїх попередників зможе

²² Советское общество : Возникновение, развитие, исторический финал : В 2 т. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – Москва, 1997. – Т. 1. – С. 182-183.

²³ Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс. – Київ, 2016. – С. 7-8

²⁴ Гришаев О. В. А. В. Шестаков – создатель школьного учебника в 1930-е годы // История. Политология. Социология – Вестник Воронежского государственного университета. – 2014. – №3. – С. 67.

ефективно керувати державою, проводячи винятково прогресивні реформи та перемагаючи зовнішніх та внутрішніх ворогів²⁵.

Попередником нового осмислення історії України став розділ, присвячений Козацькій революції. У ньому коротко описувалися результати козацького виступу, очолюваного Богданом Хмельницьким, та наголошувалося на користі союзу держави Війська Запорізького та Московського царства. Це також був єдиний розділ у даному підручнику, присвячений ранньомодерній українській історії. У ньому, заради опису загальноісторичного тла, використовували типову марксистську термінологію, проте для здійснення якогось важливого історичного рішення потрібен був лідер, яким в українському випадку став Хмельницький. Хоч він і не зміг остаточно виконати «зобов'язання покладені на нього масами», проте зумів повести новостворену державу за курсом того, що пізніше почнуть називати концепцією «меншого лиха»: таким було політичне об'єднання з різними інкарнаціями Російської держави, яке, попри «неідеальний» характер останньої, вберігало новоприєднані народи від загроз, спричинених «небезпечнішим» ворогом (наприклад, для України таку роль грала Річ Посполита; для Грузії – Османська та Перська імперії)²⁶.

Про Києво-Могилянську академію даний підручник не дає жодної інформації. Вона ніяк не згадується в епізодах Повстання Хмельницького та інших розділах ні в якості колегіуму чи академії ранньомодерного зразка, ні в ролі духовного навчального закладу XIX сторіччя²⁷. Однак у самій радянській Україні під кінець тридцятих років з'являється невелика кількість текстів професійних істориків та літературознавців, котрі дозволяють поглянути на те, яким був образ цього навчального закладу в очах науковців

²⁵ История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса / Под ред. проф. А. В. Шестакова. – Москва, 1955. – С. 61-62.

²⁶ Єкельчик С. Імперія пам'яті : російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008. – С. 171.

²⁷ История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса // Под ред. проф. А. В. Шестакова. – Москва, 1955. – С. 71-71.

даної доби та спробувати зрозуміти чому київські Атени було важко вписати до тогочасного історичного наративу.

Нові історії радянських республік, без сумніву, мали підкреслювати досягнення народів цих республік у минулому, однак зі змішуванням національного та марксистського з'являлися нові акценти у подачі інформації, коли соціальні протистояння могли накладатися на національні та навпаки – сучасна для авторів дружба радянських народів не могла розірвати «культурних» зв'язків різних етносів Московської держави чи Російської імперії. У цьому сенсі Києво-Могилянська академія у різних своїх іпостасях могла грати як позитивну, так і відносно негативну роль. Головною незручністю для авторів стають «латинські корені» Академії, про які, у зв'язку із загальною значимістю освітнього закладу для історії України, говорити прямо не можна, але потрібно ввести як натяк через накладання національного та соціального протистояння Україна – Польща (чи руські землі – Річ Посполита).

Натяки на невігідний «латинський» бекграунд виразно з'являються раніше, як спосіб вписати в загальну історію УРСР явище, яке, мабуть, було ще більше витіснене не тільки за межі розряду «позитивних», а й із загального історичного наративу в цілому. Принаймні так можна пояснити приклади наукових статей, які стосувалися історії Києва, культури України чи Козацької революції, які, – здавалося б, «за кілька слів» до згадки про Київський колегіум чи Братську школу – не вводять його до своєї оповіді взагалі²⁸. Також можливе припущення, що у кінці 30-х років радянські історики, яким вдалося пережити «чистки» та «розгрома», не розділяли достатньо чітко Києво-Могилянську академію та Духовну академію як два різних явища або не хотіли зайвий раз згадувати про заклад, до якого могли застосувати епітети «латинський», «схоластичний» чи «духовний». Однак, вже на початку 1940-х років, коли з'являються перші нариси історії УРСР,

²⁸ Скубицький Т. До історії селянської війни 1647-1658 рр. // Під марксистсько-ленінським прапором. – 1936. – №4. – С. 48, 58.

які повинні були відповідати офіційному баченню цієї історії в Радянському Союзі, Київська академія з'являється вже як важлива частина наративу для того, щоб посилити народну гордість та, у той самий час, наголосити на прагненні об'єднання народів СРСР навколо Росії. Це змушує переглянути ставлення до даного освітнього закладу, надати йому чітко виражених позитивних характеристик та ввести до сюжетів про «возз'єднання та «менше лихо».

Прикладом «повернення» Києво-Могилянської академії до адресованої для широкого вжитку історії УРСР був написаний колективом авторів АН УРСР «Короткий курс історії України» 1940-го року за редакцією Костя Гуслистого (дослідника XVI – пер. пол. XVII та українського націєтворення),²⁹ Федора Ястребова (який займався історією України XIX ст.),³⁰ Миколи Петровського (дослідника середньовічної та ранньомодерної історії України)³¹ та інших. Петровський також мав релігійну освіту та був ув'язнений за «націоналістичну діяльність», що, попри його високий статус у наукових колах, дозволяло владі постійно контролювати діяльність вченого та впроваджувати через нього контроль над істориками АН УРСР³².

Попри піднесені мотиви у описі, наприклад, Козацької революції (Визвольної війни в підручнику)³³ матеріал про КМА був менш оптимістичний.

Сама перша згадка про навчальний заклад невелика. У ній ідеться про діяльність Петра Могили, котрий хотів «підкорити культурний розвиток України православним феодалам». Втім, про об'єднання печерської та

²⁹ Герасименко Н. Гуслистий Кость Григорович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 259.

³⁰ Пінчук Ю. Ястребов Федір Олександрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2011. – Т. 10. – С. 766.

³¹ Пінчук Ю. Петровський Микола Неонович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2011. – Т. 8. – С. 194.

³² У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.) – Ч. 1 : 1936-1944 рр. / Редкол.: Смолій В. А. (відп. ред.), Пиріг Р. Я., Гриценко Т.Т. – Київ, 1996. – С. 22-23.

³³ Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – Київ, 1940. – С. 86.

братської шкіл за його ініціативи автори говорять у нейтральних тонах, додаючи до цього згадку про утиски православних шкіл польським урядом³⁴. У якості саме православної школи Київський колегіум добре вписується у соціально-національно-церковне протистояння в Речі Посполитій, де роль релігійної складової могли применшити. Іван Крип'якевич у своїй праці про Богдана Хмельницького навів яскравий приклад такої адаптації релігійного чинника у радянській історіографії як корисного для боротьби народу, котрий «знавався утисків»: «Національний гніт викликав гостру реакцію пригноблених. Зовні ця боротьба набувала релігійного характеру, але в основному мала прогресивне значення. “Вияв політичного протесту під релігійною оболонкою,— писав В. І. Ленін,— є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку”...»³⁵

Втім, автори хотіли наголосити на класових розбіжностях (до пасажу про православних феодалів), що мало перегукуватись із так званим «золотим вереснем» (приєднанням до УРСР західних регіонів України, що були у складі Польщі)³⁶. І там, і там до національного протистояння могло також частково додаватись класове.

У розділі «Культура України в другій половині XVII ст. і у XVIII ст.» маємо більше інтерпретації Київських Атен. Там ідеться про надання колегіуму статусу академії у 1701 році, коли після її закінчення «багато учнів переходили до Москви та Петербурга, де їм надавалися значні посади церковні і світські». Поряд з позитивною роллю у розвитку української культури та відомими вихованцями та викладачами Академії згадано також і про «русифікаторську політику царського уряду» та перехід на російську мову навчання³⁷.

³⁴ Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. — Київ, 1940.. — С. 94-95.

³⁵ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954 (2-ге вид. — Львів, 1990). — С. 36.

³⁶ Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс. — Київ, 2016. — С. 19.

³⁷ Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. — С. 132-133.

Загалом, цей короткий курс історії УРСР мав мало шансів на існування після Другої світової, хоча б тому, що в «книзі для учнів старших класів та середньої школи» є карта 1940-го року, де територію Польщі позначено як «Область державних інтересів Німеччини»³⁸. До всього, у ньому було мало об'єднавчих для України та Росії мотивів, зате значна, хоч і в межах дозволеного, кількість згадок про негативні аспекти російської царської політики. Якщо говорити про образ Київської академії, то він представлений загалом позитивно, хоч і з різким акцентом на «латинстві», який з'являтиметься й у пізніших джерелах. Серед відомих вихованців та професорів КМА майже не згадано, у контексті україно-російських взаємовпливів, про лояльніших до російського трону Олександра Безбородька та Феофана Прокоповича. Хоча останній фігурує у переліку професорів, однак немає згадок про його діяльність як ідеолога Петра І³⁹.

У 1941 році з'являється серія «Нарисів з історії України». У випуску III авторства Костя Гуслистого йдеться про 60-ті роки XIV ст. – 30-ті роки XVII століття. Тут присутня чітка згадка про «єзуїтське» коріння Київського колегіуму та про діяльність Петра Могили на користь православної шляхти, хоча ця діяльність конкретно не уточнюється. Автор абсолютно не «соромиться» описувати процес формування колегіуму як похідний від протестантських та єзуїтських шкіл. До цього додається нагадування про утиски стосовно православних освітніх закладів⁴⁰.

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР АН УРСР виїжджає в тил, до Уфи. Там було створено новий нарис історії України під редакцією Костя Гуслистого, Лазара Славіна (дослідника античності Північного

³⁸ Додаток 1. Карта Української РСР на 1940 р.

Джерело: Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – Київ, 1940. – С. 397.

³⁹ Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – С. 132-133.

⁴⁰ Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30 роки XVII століття). – Київ, 1941. – С. 166, 172-173.

Причорномор'я)⁴¹ та Федора Ястребова. Початок історії Києво-Могилянської академії нічим не відрізняється від попередніх робіт Гуслистого⁴². Очевидно, він займався роботою над ранньомодерною історією у кожному з нарисів Академії наук. Але в розділі про культуру України XVII – XVIII століть поряд із негативними характеристиками царизму присутні чіткіші акценти, що вказують на «культурний зв'язок» українців та росіян⁴³. Тепер і в частині пов'язаній з культурним життям, і в розділах про політичну історію, наприклад, Північну війну – окрім опису ключових подій чи явищ, значно ясніше проступає мотив «тяжіння» одне до одного українців, росіян та білорусів як через «партизанську війну» під час вторгнення Карла XII, так і в ході культурного життя⁴⁴.

Автори могли дозволити собі більше творчої свободи. Новий підручник сьогодні характеризує як такий, що був написаний «у кращих традиціях української прогресивної історіографії» того часу та використав велику джерельно-літературну базу. в Історіографії були книги істориків, яких вже давно не схвалювала радянська влада – М. Грушевського, Д. Яворницького, А. Стороженка та інших. Зрозуміло, що після війни нарис було розкритиковано⁴⁵.

До цього образу можна також додати візію Київської академії сина відомого українського історика Олександра Лазаревського – Гліба Лазаревського. Його варіант бачення КМА був, у контексті змін радянської історіографії, більш позитивним. Лазаревський вказує на «неклерикальний» характер ранньомодерної Академії, так само, чітко розділяючи історію освітніх закладів XVIII та XIX ст., що допомагає закріпити за КМА більш

⁴¹ *Кравівіна В.* Славін Лазар Моїсейович // *Енциклопедія історії України: У 10 т.* – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 622-623.

⁴² *Нарис історії України.* / За ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова. – Уфа, 1942. – С.73.

⁴³ Там само. – С. 94-97.

⁴⁴ Там само. – С.85.

⁴⁵ *Удод О.* Українська історична дидактика: академічний дискурс. – Київ, 2016. – С. 21-22.

світський, відповідно, прогресивніший (для часу існування Могилянської академії) образ⁴⁶.

Можна сказати, що протягом війни українська історія слугувала джерелом для підкріплення єдності трьох «братніх» народів, основою для концепту спільної історії яких пізніше, в 1950-х роках, стане концепт давньоруської народності. Протистояння зовнішньому ворогові потребувало сильнішого акценту на радянській, а з нею й давньоруській і російсько-імперській єдності, разом із покликаннями на визначні моменти в історії народів у союзних республіках. Київська академія може бути використана як один з об'єднавчих факторів, тож сам її образ остаточно позбавляли гострих кутів: стало важливо вказувати на культурні зв'язки у Східній Європі, які відбувалися через Києво-Могилянську академію, та «тісний зв'язок культури Білорусі, Росії та України», що розвивався також і завдяки цьому закладу.

Цікаво, що у 1945 році було видано стенограму публічної лекції Костя Гуслистого «Героїчне минуле Києва». У виступі використано історію столиці УРСР для закріплення образу самобутнього Києва, що протистоїть різноманітним загарбникам, перш за все – західним. У цій лекції заснування братської школи та колегіуму пояснено в контексті культурно-релігійних та політичних конфліктів на українських землях у складі Речі Посполитої, де велася боротьба русинів-українців за самобутність та власні права. До цього протистояння долучається також козацьке військо на чолі з Петром Сагайдачним у зв'язку з тим, що вони вступили до братства. Проте погляд на освітній заклад змінюється після об'єднання шкіл у колегіум Петром Могилою. Новостворена школа хоч і перетворюється на освітній центр українських земель, однак діяльність нового митрополита, на думку Гуслистого, «вигідна православним магнатам, які були пов'язані з польською шляхтою та хотіли використати її культуру для розвитку своєї». Таким

⁴⁶Цит. за: *Яременко М.* Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 119-120.

чином, повертається мотив негативного впливу Могили, проте з позитивними наслідками, бо Академія більше не згадується у відверто непривабливому контексті. Надалі з Київськими Атенами пов'язані тільки позитивні речі – київські бурсаки співають вірші Хмельницькому та вступають до його війська, а Феофан Прокопович працює на благо Російської держави у момент протистояння зі шведами під час Північної війни⁴⁷. Важко зрозуміти таке повернення Гуслистого до викладу 1941 року, особливо, зважаючи на винятково позитивні згадки про Київську академію у Миколи Петровського в його публічних лекціях 1942⁴⁸ та 1943⁴⁹ років, де заклад згадано лише побіжно. Проте за інших умов вона б навряд змогла фігурувати в його роботах. Якби КМА для нього мала яскраво негативні ознаки, то, певно, не отримала би місця в тексті.

2.3. «Дружба» і «єдність» народів та Києво-Могилянська академія

По Другій світовій війні для влади в УРСР знову з'явилася проблема регулювання історичного наративу. Після цензурних послаблень першої половини 1940-х рр. потрібно було виробити новий виклад історії України, позбавлений зайвих національних мотивів, де вони могли би бути недоречними, та містити сюжети культурної співпраці українців і росіян разом із введенням концепції «меншого лиха» в політичній історії. Так від другої половини 40-х до початку 50-х відбувалася робота над новим коротким курсом історії України, вже після того як доробок АН останніх років був розкритикований Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР. Ці праці таврували як «складені в антимарксистському дусі» й

⁴⁷ Гуслистий К. Героїчне минуле Києва: стенограма публічної лекції. – Київ, 1945. – С. 19-26.

⁴⁸ Петровский Н. Богдан Хмельницкий. – Москва, 1944. – С. 25.

⁴⁹ Петровский М. Незламный дух великого украинского народа. – Харків, 1943. – С. 6.

такі, що містять в собі «грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру»⁵⁰.

У 1953 році виходить перший том «Історії Української РСР» Видавництва АН УРСР під редакцією Олександра Касименка (колишнього дипломата, дослідника російсько-українських стосунків),⁵¹ Вадима Дядиченка (дослідника історії Гетьманщини),⁵² Ф. Є. Лося (дослідника історії України на поч. ХХ ст.),⁵³ Федора Шевченка (вченого, який спеціалізувався на сердньовічній та ранньомодерній історії України та історії Другої світової війни)⁵⁴ та Федора Ястребова із залученням інших співробітників Інституту історії Академії наук - Костя Гуслистою, І. О. Гуржія (дослідника селянських виступів ХVII – ХVIII ст.) та інших, яким вдалося після чергових «засуджень» та «рекомендацій» продовжити роботу. Після всіх перипетій навколо цієї наукової праці кінця 1940-х – початку 1950-х та довгого обговорення (від 1948 року) книжку було затверджено до друку. Її можна назвати фіналом перетворень історії України в УРСР даного періоду та ще одним способом популяризації сюжету возз'єднання українців та росіян у 1654 році⁵⁵. Хоча ця «Історія УРСР» повинна була повністю відповідати всім заданим московською владою вимогам, однак все одно не залишилася без претензій⁵⁶. Тим не менш, цей двотомник загалом лишився доволі успішним. Він значно краще, порівняно з попередниками, відповідав новим тенденціям у визначенні Сталіним історичного минулого, які до початку 1950-х набули

⁵⁰ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.) – Ч. 1 : 1936-1944 рр. / Редкол: Смолій В. А. (відп. ред.), Пиріг Р. Я., Гриценко Т.Т. – Київ, 1996. – С. 30-31.

⁵¹ Симоненко Р. Касименко Олександр Карпович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 129.

⁵² Герасименко Н. Дядиченко Вадим Архипович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 508.

⁵³ Ресніт О. Лось Федір Євдокимович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2009. – Т. 6. – С. 273-274.

⁵⁴ Пінчук Ю. Шевченко Федір Павлович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2013. – Т. 10. – С. 623-624.

⁵⁵ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.) – Ч. 1 : 1936-1944 рр. / Редкол: Смолій В. А. (відп. ред.), Пиріг Р. Я., Гриценко Т.Т. – С. 31.

⁵⁶ Там само. – С. 32.

свої закінченої форми. Такі зміни відбулися і на образі Києво-Могилянської академії.

Перший том демонструє історію освітнього закладу від часу заснування Братської школи в Києві до кінця XVIII століття, не вказуючи на зміну формату Академії в 1817-1819 роках. Братська школа, як і в попередніх текстах, пов'язана з протистоянням православної та католицької церков у Речі Посполитій та участі козацтва як політичного важеля у релігійному конфлікті⁵⁷. Появі, власне, колегіуму передують згадки про єзуїтські (що виховували «релігійних фанатиків рабсько відданих Ватикану») та протестантські школи⁵⁸. У свою чергу, Київський заклад постає у цьому тексті своєрідним аналогом, відповіддю на освітні виклики того часу, без вказівки на потенційну спорідненість структури роботи усіх трьох видів шкіл. Тут Київ стає культурним центром України, де для роботи у її провідній школі «були залучені найкращі педагогічні та культурні сили того часу», а система роботи закладу досить докладно описана як для такого формату⁵⁹.

Далі, в розповіді про спільну україно-російську політичну історію, з'являється помітний об'єднавчий акцент. Виклад тут максимально компромісний до такого виду зв'язків, що показує, наприклад, ця цитата: «Возз'єднання України з Росією, що об'єднало два великі слов'янські народи – російський і український, мало, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»⁶⁰.

У випадку з Київським колегіумом (розділ «Українська культура в другій половині XVII століття») цей мотив проникає крізь згадку про

⁵⁷ Історія Української РСР : У 2 т. / Редкол.: Ф.О. Касименко (голов. ред.), В.А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та інші. – Київ, 1953. – Т.1. – С. 186-187.

⁵⁸ Там само. – С. 205-206.

⁵⁹ Там само. – С. 206-207.

⁶⁰ Там само. – С. 258.

«Синопис», де «проводилася думка про спільність історичної долі українського і російського народів» та де йдеться про «боротьбу цих народів проти зовнішніх загарбників»⁶¹. Поряд із цим ідеться про тих вихованців та викладачів колегіуму, які перебралися до Московії у якості церковнослужителів або вчителів⁶². Наявні нагадування про «релігійно-феодалну культуру привілейованих верств суспільства», але релігійність перестає бути негативним чинником, якщо йдеться про селян чи бідних міщан або україно-російську єдність у тому чи іншому вигляді.

Найбагатшим на відомості про Києво-Могилянську академію є розділ присвячений культурі XVIII ст. Оповідь про Київські Атени починається з означення їх статусу у новому столітті. Йдеться не про саме «підвищення» від колегіуму до академії, а про роль, яку цей освітній заклад грав у культурному житті Східної Європи загалом та України і Росії зокрема. Вихованці Академії вирушали на додаткове навчання чи для продовження кар'єри до Петербурга та Москви⁶³. Згадується про викладання модерних для того часу предметів – арифметики та географії, аби врівноважити твердження про «церковно-богословський, схоластичний характер навчання»⁶⁴. Ті, хто навчався в Києві робили кар'єру як в Гетьманщині, так і в Росії, могли також повернутися на Правобережжя (якщо були вихідцями з Речі Посполитої), аби «боротися з католицизмом»⁶⁵. Проте, «українська старшина не задовольнялася духовним характером академії», що змушувало її просити про створення університету на території Гетьманщини⁶⁶.

Окремо, серед тих, хто вчився в Києво-Могилянській академії було виділено дві постаті – Михайла Ломоносова та Григорія Сковороди, причому російський вчений вперше з'являється в такого типу нарисах саме як

⁶¹ Історія Української РСР : У 2 т. / Редкол.: Ф.О. Касименко (голов. ред.), В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та інші. – Київ, 1953. – Т.1. – С. 302.

⁶² Там само. – С. 373-374.

⁶³ Там само. – С. 373-375.

⁶⁴ Там само. – С. 374-375.

⁶⁵ Там само. – С. 374

⁶⁶ Там само. – С. 373.

вихованець Київської академії. Пріоритет було надано саме Ломоносову – він ішов у тексті перший, проте їм обом дісталася приблизно однакова кількість уваги автора, тож опис був досить об’ємним та змістовним. Російський вчений фігурує на сторінках цієї книги справжнім «двигуном прогресу», йому щедро віддають шану відповідно до ролі в Російській науці⁶⁷. Вірогідно, Ломоносов мусив стати ще одним «об’єднавчим фактором» у культурній історії України та Росії. У свою чергу, Сковороді пригадують його релігійність та нестачу матеріалізму в філософії, однак хвалять як «демократа-просвітителя» та «борця із консервативністю церкви»⁶⁸.

Такий образ Києво-Могилянській академії добре відповідав ідеологічному замовленню. В історії закладу більше не лишалося незручних моментів (співпраця Петра Могили із православною шляхтою чи єзуїтське коріння устрою цієї школи), він добре демонструє спільне в україно-російських взаєминах та є сам по собі дуже важливим явищем в історії України, яке тепер вдалося застосувати на користь радянської історіографії та зробити частиною канону української історії в СРСР.

Однією з перших ця «Історія Української РСР» вживає щодо Києво-Могилянської академії термін «вищий учбовий заклад»,⁶⁹ який з’являється в Радянському Союзі якраз на початку 1950-х. Говорити так про специфічний ранньомодерний навчальний заклад не є грамотним з точки зору історика. Однак, для можливого підсилення значення Академії, аби «вища школа» з’явилася на майбутніх радянських теренах якомога раніше, вирішено було вжити цей термін.

Київська академія не з’являлася в редакції «Великої радянської енциклопедії» 1936 р.,⁷⁰ на відміну від пізніших видань 1953 р.⁷¹ та 1973 р.

⁶⁷ Історія Української РСР : У 2 т. / Редкол.: Ф.О. Касименко (голов. ред.), В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та інші. – Київ, 1953. – Т.1. – С. 373, 375.

⁶⁸ Там само. – С. 375-376.

⁶⁹ Там само. – С. 373.

⁷⁰ Киев // Большая советская энциклопедия : В 65 т. – Москва, 1936. – Т. 32. – С. 253-266.

(де також були згадки про «вищу школу»),⁷² які містили докладний опис КМА. Її появу тепер можна пов'язати із загальним позбавленням образу Києво-Могилянської академії маргінального статусу, що відбувалася від початку 1940-х. Тепер адаптовані до радянських вимог Київські Атени більше не можуть бути поставлені на другий план у викладі радянської історії України. Заклад слугує свідченням творчої та культурної унікальності східних слов'ян та дозволяє говорити про близькість української та російської культур, підтверджуючи основні мотиви нового формату радянської історії. В цій праці згадано, що Київська академія зберігає «роль культурного центра» до заснування університету в Харкові, після чого стає Духовною академією⁷³. Така характеристика показує остаточне розділення КМА та КДА в одному з найавторитетніших загальносоюзних джерел історичної інформації, до якого існував широкий доступ.

Академія отримує позитивні характеристики не тільки в енциклопедіях та путівниках, а й потрапляє до проекту програми з історії України «для історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів» у 1952 році, де стає важливою частиною розвитку української культури у ранньомодерний час. У кожному з пунктів програми, присвяченому історії культури XVII – XVIII ст. фігурує згадка про Київську академію⁷⁴.

Серед інших джерел «Довідник-путівник» по Києву 1954 року демонструє вже більш завершений образ Києво-Могилянської академії, що мав з'явитися якраз до річниці «возз'єднання» України та Росії. Тут їй присвячено окремий розділ, де йдеться про історію навчального закладу, починаючи від братської школи і закінчуючи XVIII століттям. Академія у

⁷¹ Києво-Могилянская академия // Большая советская энциклопедия : В 51 т. – Москва, 1953. – Т. 20. – С. 593.

⁷² Києво-Могилянская академия // Большая советская энциклопедия : В 30 т. – Москва, 1973. – Т. 12. – С. 89.

⁷³ Києво-Могилянская академия // Большая советская энциклопедия : В 51 т. – Москва, 1953. – Т. 20. – С. 593.

⁷⁴ Проект програми з курсу «Історія Української РСР». – Київ, 1952. – С. 17, 19-20, 24.

різних своїх варіантах фігурує прихильницею союзу з Росією. У 1620-х рр. симпатиком Московії подано Йова Борецького, вже під час Повстання Хмельницького «студенти та передові викладачі підтримують боротьбу трудящих мас проти польської шляхти», а також добровільно вступають до війська Хмельницького, що знову пов'язує Київські Атени з мотивом возз'єднання. До цього додається також наявність «активних російсько-українських культурних зв'язків», які колегіум допомагає розвивати. У 1701 році Петро I надає навчальному закладу статусу академії, зрозуміло, що згадки про Гадяцькі угоди, які могли змінити статус закладу в переформатованій Речі Посполитій, просто не могло існувати в даному контексті, натомість, маємо ще один епізод українсько-російської співпраці⁷⁵.

У довіднику вміщено згадки про відомих випускників, чия діяльність переважно припала на XVIII ст. До цього списку, крім очевидних прикладів – Григорія Сковороди та Михайла Ломоносова, входить також «російський дипломат» Олександр Безбородько. Присутній там і Симеон Полоцький, проте без Феофана Прокоповича⁷⁶. Його могли виключити з цього переліку, попри появи у попередніх текстах, через намагання, у даному випадку, підкреслити прогресивність Академії: Прокопович, як ідеолог самодержавної влади, не відповідав потрібному ідеалові в очах автора. З іншого боку, якщо розглянути його особу як таку, котра підтримує владу сильних російських лідерів та працює над зближенням стосунків двох народів, то не до кінця зрозуміло чому згадка про нього відсутня у цьому списку, хоча варіант з його ідеологічною незручністю Прокоповича видається вірогіднішим. Путівник презентує образ КМА, який повністю вписується в наратив «возз'єднання братніх народів», перетворюючи заклад на центр соціальної боротьби з позитивною метою та, що найважливіше – описує Київську академію як центр культурної та політичної співпраці українців і росіян.

⁷⁵ Киев. Справочник-путеводитель. – Киев, 1954. – С. 203-205.

⁷⁶ Там само. – С. 204.

З кінця 1930-х до 1954 року образ Києво-Могилянської академії в радянській Україні значно змінився. Він вийшов на перший план у наративах створених працівниками АН УРСР під жорсткішим контролем, за нових, сталінських, умов написання історії СРСР та союзних республік. Київська академія за роки Другої світової війни втратила остаточно негативні конотації пов'язані зі своїм образом у СРСР. Як один із чинників підйому патріотичних почуттів українців під час війни, та як спосіб пропагувати історичну єдність «братніх» народів, КМА почала фігурувати у проектах історії України для шкіл та університетів, вона також потрапила до публічних лекцій з історії. Спочатку як дещо неоднозначне явище, корені якого могли пов'язувати з єзуїтською освітою та інтересами православної шляхти чи вищих церковних ієрархів, пізніше - Академія стає одним із центрів україно-російської співпраці, а ідеологічно невідповідні моменти змовчують, применшують або коригують відповідно до нового образу. КМА закріплюється в офіційному наративі історії УРСР як культурний центр, котрий протистоїть негативним іноземним впливам (Річ Посполита), є відносно прогресивним явищем історії України, мостом між «братськими народами» та має регіональне (східноєвропейське) значення.

Розділ 2

Популярний образ Києво-Могилянської академії в 1960-х – на поч. 1970-х рр.

2.1 Коротка характеристика періоду

Після початку хрущовської «відлиги», як і в багатьох інших сферах радянського суспільства, почався процес часткової лібералізації. Інститут історії АН УРСР отримав змогу долучити до своєї наукової роботи певний «національний» елемент, підґрунтя появи якого було закладене ще в 1940-х – 1950-х рр. під час праці над «Нарисами» історії Української РСР⁷⁷. Ця можливість та перехід на нову 11-річну систему шкільної освіти дозволили створити першу редакцію шкільних підручників з історії України, над якими працювали члени Інституту історії⁷⁸. Втім, коли в 1965 р. шкільна освіта знову повернулася до 10-річної, довелося створювати нову редакцію підручників. Таким чином, доробок Ф. Лося та В. Дядиченка довелося розділити на дві частини – для 7-8 класів та для 9-10 класів⁷⁹. Саме ці шкільні підручники з історії УРСР ми збираємося розглянути в даному розділі.

Також варто зауважити те, що підручники, які потрапляли до вже достатньо міцно сформованої сфери шкільної освіти, повинні були відповідати певним визначеним принципам. До них належали: підпорядкування змісту ідейно-теоретичним засадам марксизму-ленінізму, забезпечення викладання єдиного курсу вітчизняної історії (де історія

⁷⁷ Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс / За ред. Валерія Смолія. – Київ, 2016. - С. 25.

⁷⁸ Там само. – Київ, 2016. - С. 28.

⁷⁹ Там само. – Київ, 2016. - С.32.

республік є лише додатком) та «зв'язок викладання історії з життям» і практикою соціалістичного будівництва⁸⁰.

Однак, потрібно згадати, що не тільки збільшення кількості навчального матеріалу, присвяченого рідній республіці, вплинуло на популярне сприйняття минулого України в 1960-х – 1970-х рр. На цей процес також сильно вплинули енциклопедії та інші довідкові видання. Одним з найяскравіших прикладів даного явища може бути поява багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Навіть попри те, що в багатьох випадках кількість матеріалу, присвяченого подіям Жовтневої революції та історії населених пунктів після встановлення радянської влади, складала 80 – 90 відсотків статей, це видання одним з перших об'єднало як членів АН УРСР, так і учителів історії та краєзнавців у регіонах, що безумовно сильно вплинуло на аспект «популяризації»⁸¹. Тим більше, у своїй роботі, на основі даних «Історії міст і сіл» ми, в першу чергу, будемо розглядати приклад Києва, чия ранньомодерна та середньовічна історія дістала достатньо уваги від авторів. У даному випадку не можна також оминати увагою «Радянську енциклопедію історії України» в 4-х томах. Вперше видання такого типу в УРСР було присвячене історії окремої республіки, а не всього Союзу, хоч у ньому більше половини статей стосувалися радянського періоду⁸².

Також не варто забувати про загальносоюзні популярні джерела, до яких існував доступ в Українській РСР, наприклад, про «Радянську історичну енциклопедію», де історія Росії як основа вбирає в себе також історичні факти, котрі стосуються інших союзних республік.

У другій половині 1960-х рр. завершується радянська «відлига» та бере свій початок період «застою», що, втім, не сильно вплинуло на перевидання шкільних підручників з історії УРСР (воно тривало аж до кінця

⁸⁰ Там само. – Київ, 2016. - С. 40.

⁸¹ Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс / За ред. Валерія Смолія. – Київ, 2016. - С. 33.

⁸² Там само. – Київ, 2016. - С. 34.

1970-х рр.)⁸³. Однак лишається важливою проблемою з'ясування того, як у післясталінську епоху міг змінитися образ Києво-Могилянської академії та яку роль він отримав як явище в популярній історії Радянської України

2.2 Образ КМА в шкільних підручниках з історії

Одним з найпомітніших репрезентаторів популярного образу Київської академії в 1960-х роках був шкільний підручник «Історія Української РСР» для 7-8 класів (існували окремі видання російською) авторства Ф. Лося та В. Дядиченка – співробітників інституту історії АН УРСР. Частина книжки, пов'язана з ранньомодерною культурою України, проходила через певні зміни протягом десятиліття і лише на початку 1970-х стала відповідати впорядкованому стандарту. У даному випадку можна прослідкувати два формати подачі інформації про Академію. Перший з них був ужитий в підручниках за 1962, 1963 та 1964 роки (за основу взято видання 1963 р.). У них КМА згадується як «вищий навчальний заклад»⁸⁴, продовжуючи тенденцію, задану в середині 1950-х. Поряд з цим є ремарка про навчання Михайла Ломоносова в Академії та його цікавість до українських «природних багатств».⁸⁵ Вірогідно, подібні нечіткі описи перебування Ломоносова в Києві, пов'язані з тим, що на той момент дане питання не було остаточно вирішено радянською історіографією, проте, як для фігури одного з найвідоміших російських вчених, для Ломоносова знаходили різні «заняття» в Київській академії, оскільки остання повинна була загалом відігравати позитивну та об'єднавчу роль у викладі історії за цим підручником⁸⁶. Окремо йдеться про те, що «реформи в галузі культури позитивно вплинули на Україну»⁸⁷, хоча про конкретні зміни не згадано. Сюжет пов'язаний зі Григорієм Сковородою не має зв'язку з КМА, тут

⁸³ Там само. – Київ, 2016. – С. 38.

⁸⁴ Дядиченко В.А. та ін. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ, 1963. – С. 53.

⁸⁵ Там само. – С. 53.

⁸⁶ Гамалея В.Н. М.В.Ломоносов в Киеве: правда или вымысел? // Наука та наукознавство. – 2011. – №4. – С. 137-138.

⁸⁷ Дядиченко В.А. та ін. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів. – С. 53.

філософ зображений як вчений, що «палко любив трудовий народ» та «ненавидів гнобителів-поміщиків» і «мріяв про таке суспільство, де люди будуть рівними і всі працюватимуть на загальне благо»⁸⁸.

Редакція шкільних підручників, тиражованих від 1967 до 1975 рр. (використано примірники 1967 та 1969 рр.), зазнала суттєвих змін у питаннях висвітлення образу Києво-Могилянської академії. Перш за все, новий варіант містив більшу кількість матеріалу, присвяченого ранньомодерній історії України. Замість двох розділів у першій редакції⁸⁹, нова варіація давала учням шкіл УРСР ознайомитися одразу з п'ятьма⁹⁰. Три з них містили підрозділи присвячені стану української культури у вказаний період. У параграфах, що висвітлюють події XVI – XVII ст., згадки про навчальний заклад були побіжними: спершу йшлося про відкриття братської школи в Києві, потім – про перетворення її на колегію⁹¹. Натомість опис культурного життя XVIII ст. містив розгорнуту довідку, присвячену КМА. Йшлося про надання закладу статусу академії; про те, що вона була відома у всьому слов'янсько-православному світі; вказано кількість спудеїв (близько тисячі), згадано про велику бібліотеку та позитивний вплив випускників академії на освіту в Російській державі⁹². Проблемою закладу визначалося те, що навчання там могли дозволити собі «выходци из господствующего класса – казачей старшины», втім, це доповнення є тільки в підручнику 1967 року⁹³ і не згадується в підручниках за наступні роки.

Далі йдеться про відомих випускників – І. Григоровича-Барського, М. Березовського⁹⁴. Григорію Сковороді присвячено окрему довідку, в якій

⁸⁸ Там само. – С. 53

⁸⁹ Дядиченко В.А. та ін. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ, 1963. – С. 3

⁹⁰ Дядиченко В.А. та ін. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ, 1969 – С. 3.

⁹¹ Там само. – С. 43-45, 65.

⁹² Там само. – С. 92-93.

⁹³ Дядиченко В.А. и др. История Украинской ССР. Учебник для 7-8-го классов восьмилет. школы /Под ред. Ф. Лося. – Киев, 1967. – С. 87.

⁹⁴ Там само. – С. 87.

його названо «просвітителем-демократом» і «критиком церковників та біблійних легенд»⁹⁵. Також варто зауважити, що образ Академії перестав виходити за межі розділів присвячених культурній історії, як це було в підручниках 1940-х рр. Таким чином, КМА остаточно потрапила до складу марксистської надбудови та стояла осторонь політичної історії, принаймні в шкільних підручниках, тож і її вихованців, які відігравали значну роль у політичному житті даного періоду, не згадано в контексті зв'язку з Академією.

Об'єднує обидві умовні редакції висвітлення діяльності важливої для історії Києво-Могилянської академії особи – Івана Мазепи. В обох випадках його зображають як зрадника, «прихильника польської шляхти», який став гетьманом через хабар і прагнув повернення Гетьманщини до складу Речі Посполитої⁹⁶. Зрозуміло, що такий історичний персонаж не міг бути пов'язаним зі все правильнішим та «чемнішим» образом Київської академії, який став – у даному контексті – винятково культурним явищем, тож не міг мати зв'язку з «бунтівним гетьманом», а в більшому масштабі – з політичною історією як такою. Така сама доля спіткала й Івана Виговського, який був «генеральним писарем, але приховував своє вороже ставлення до українського народу» та «намагався повернути Україну під владу Польщі»⁹⁷.

2.2 Образ КМА в енциклопедіях

Том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Києву (1968), також дає вичерпну інформацію про Києво-Могилянську академію. У ньому був представлений образ, який відповідно до тенденцій періоду зосереджувався лише на позитивних рисах Академії. Київське братство – це й «опора у боротьбі з католицизмом», й місце, яке об'єднує «позитивні сили

⁹⁵ Там само . – С. 92-93.

⁹⁶ Дядиченко В.А. та ін. Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ, 1963. – С. 40-42; Його ж. Історія Української РСР. підручник для 7-8 класів. - Київ, 1969. – С. 72-74.

⁹⁷ Там само. – С. 55.

українського населення»⁹⁸. Воно також стало основою для безстанового навчального закладу,⁹⁹ що свідчить про відмову від однієї з останніх негативних рис братства та майбутньої академії (принаймні в даному випадку), якою є можливість навчатися там переважно представникам привілейованих та заможних частин суспільства Речі Посполитої.

Школі допомагає не тільки козацтво на чолі з гетьманом Сагайдачним, а й Московія та Московський патріархат, що вводить до цього образу сюжет «корисної взаємодії» братніх народів. Створення колегіуму подано, як вияв боротьби з католицьким впливом його ж зброєю – освітою. Позитивна роль Росії знову згадана через конкретно не вказані «привілеї», що наприкінці 17 ст. мали позитивно вплинути на розвиток колегіуму¹⁰⁰.

Більший акцент робиться на «світському навчанні» в межах академії – йдеться про викладання німецької та французької мов, арифметики та запровадження нових, європейських «методів навчання». Крім Григорія Сковороди та Михайла Ломоносова, до списку відомих випускників додано Інокентія Гізеля, Стефана Яворського та Феофана Прокоповича. Врешті, наголошується, що Києво-Могилянська академія мала «значення вищої школи». Цікавою особливістю цього опису історії КМА є те, що про неї згадано в контексті XIX ст., а саме: про остаточне перетворення на Духовну академію, чого не трапляється практично у всіх джерелах за даний період¹⁰¹. Зрозуміло, що такий позитивний образ не міг бути пов'язаний з гетьманом Мазепою, згадки про якого відсутні в контексті висвітлення життя Академії.

«Радянська енциклопедія історії України» також приділяє увагу історії Київської академії. В енциклопедії дається коротка довідка про заснування братської школи та перетворення її на колегію, вказується на позитивний вплив закладу в «ідеологічній боротьбі проти католицизму та унії», розповідається про спустошення й пограбування колегії військами Яна

⁹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ. – Київ, 1968. – С. 47.

⁹⁹ Там само. – С. 49.

¹⁰⁰ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ. – Київ, 1968. – С. 47; 50; 67.

¹⁰¹ Там само. – С. 67-68; 87-89; 119.

Радзивіла в 1651 році, згадується, що Б.Хмельницький та Січ фінансово допомагали Київському колегіуму. Тут – як і в «Історії міст і сіл» – йде мова про перетворення КМА на Духовну академію в 1819 році¹⁰².

У довідці про Михайла Ломоносова також йдеться про його навчання в Києво-Могилянській академії¹⁰³. Григорій Сковорода в цій енциклопедії постає як філософ, чия творчість «була виявом гнівного протесту проти феодально-кріпостницького ладу» та «наповнена просвітительсько-етичним ідеями», що ще раз підтверджувало позитивний образ цієї історичної особи, у тому числі й у контексті зв'язку філософа з Київською академією¹⁰⁴.

«Радянська історична енциклопедія» також мала статтю присвячену Києво-Могилянській академії, де її називають «першим вищим навчальним закладом», що стало характеристикою, яка, очевидно, остаточно закріпилася за академією як в українській, так і в загальнорадянській історичних літературах. Історія КМА починається з об'єднання двох київських шкіл під патронатом Петра Могили, котрий, що типово для джерел даного періоду, не згадується в якості захисника інтересів православної шляхти, як це іноді траплялося в 1940-х рр. Енциклопедія не наголошує на безстановості закладу, проте туди можуть вступати як представники заможних верств населення, так і представники порівняно небагатих козацтва та міщанства. Також зроблено акцент на перевагу світської освіти над духовною: за даними енциклопедії до 2/3 учнів отримувало саме «світську» освіту¹⁰⁵.

2.3 Образ КМА в путівниках

Путівники розповідають про Київську академію менш докладно, проте вони одночасно є одним із найпопулярніших джерел для розуміння

¹⁰² Білецький С. Т. Києво-Братський монастир // Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. – Київ, 1970. – Т.2. – С. 333.

¹⁰³ Кошкін М. Р. Ломоносов Михайло Васильович // Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. – Київ, 1970. – Т.3. – С. 31.

¹⁰⁴ Іваньо І. В. Сковорода Григорій Савич // Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. – Київ, 1970. – Т.4. – С.109.

¹⁰⁵ Киево-Могилянская академия // Советская историческая энциклопедия. В 16 т. – Москва, 1965. – Т.7. – С.265.

історії Києва та Києво-Могилянської академії. Наприклад, путівник «Київ» 1966 року авторства В. Познека не оминає КМА. Він розповідає про те, як на початку XVII ст. братська школа перетворюється на колегіум, а потім – на академію. Автор називає її «родоначальницею українських вузів», звідки вийшов ряд відомих «філософов, писателей, общественных деятелей»¹⁰⁶.

У путівнику «Київ. Фотоальбом» (1970) йдеться про двох найпопулярніших вихованців Академії – Григорія Сковороду та Михайла Ломоносова. Обидві згадки позитивні. Першого описують як «просветителя-гуманиста», іншому – дістається роль «великого ученого»¹⁰⁷. Написаний Михайлом Шулькевичем у 1964 році «Київ. Архитектурно-исторический очерк» розповідає про «академию для наук свободных»¹⁰⁸, відсилаючи читачів до канону ранньомодерних релігійних колегіумів – семи вільних мистецтв, одночасно наголошує на світськості закладу, вдало обігравши терміни на свою користь. А інший путівник даного автора, який віддає перевагу «історії над архітектурою», що можна зрозуміти з його назви («Историко-архитектурный очерк»), подає більш розгорнуту довідку про Київські Атени: від заснування Братської школи до кінця XVIII ст.¹⁰⁹. Докладнішу інформацію про Академію містить «Київ. Путеводитель-справочник» (1965) авторства Л. Даєна. На сторінці з довідкою про історію КМА зображено макет «мазепинського» корпусу, хоч про самого гетьмана згадок звісно немає. Також тут розповідається про зв'язок культурного життя України та Росії за допомогою Академії та окремо про Григорія Сковороду¹¹⁰.

Чимало уваги Києво-Могилянській академії приділяє путівник «Київ. Маршруты экскурсий» (1960 р.). Тут говориться про Академію як «высшее светское учебное заведение» та про те, як «студенты и преподаватели

¹⁰⁶ Познек В. Київ. – Київ, 1966. – С. 3-5.

¹⁰⁷ Київ. Фотоальбом. – Київ: Мистецтво, 1970. – С.3.

¹⁰⁸ Шулькевич М.М. Київ. Архитектурно-исторический очерк. – Київ, 1964. - С. 32.

¹⁰⁹ Шулькевич М.М. Київ. Историко-архитектурный очерк. – Київ:, 1968. – С. 36-37.

¹¹⁰ Даен Л. Путеводитель - справочник. – Київ, 1965. – С. 53

Киевской Академии принимали активное участие в освободительном движении украинского народа против польской шляхты». Таким чином, образ Київських Атен, у даному випадку, не виходить за межі наперед встановлених позитивних характеристик¹¹¹.

Можливо, найбільше з усіх путівників говорить про КМА книга Григорія Логвіна «Киев» (1966 р.). Прослідкувавши історію закладу з 1615 р., автор зосереджується на XVIII ст. У цій частині він згадує про відомих вихованців Академії (Прокопович, Кониський, Сковорода) та «многих славных питомцев, которые организовывали школы и училища, развивали науку и просвещение». Підсумовує Логвін свою довідку, звертаючись до сюжету «зв'язків східнослов'янських культур»: «Тесная связь русского и украинского народов содействовала взаимообогащению и сближению двух братских народов, была большим исторически прогрессивным делом»¹¹².

Отже, в період «відлиги» та раннього «застою» популярний образ Києво-Могилянської академії ставав все більш позитивним у контексті історії УРСР та Радянського Союзу в цілому. Такі «незручні» моменти як, наприклад, релігійний характер закладу або ігнорувалися, або були подані в позитивному сенсі, коли йшлося про протистояння культурному та політичному впливу Речі Посполитої. В інших випадках наголошувалося на світських рисах Київської академії, особливо в контексті освітніх змін XVIII ст. За найвідомішими вихованцями закладу (Сковорода, Ломоносов, Прокопович, Гізель) закріплювалися позитивні ролі в офіційному історичному наративі. Також ці постаті слугували для демонстрації взаємних впливів української та російської культур. У той же час «зрадник» Іван Мазепа не мав нічого спільного з історією Академії. За нею остаточно закріплювалося звання «першого українського вищого навчального закладу» – тенденції, яка почала своє існування ще в 1950-ті роки. Києво-

¹¹¹ Киев. Маршруты экскурсий. – Киев, 1960. – С. 25-26.

¹¹² Логвин Г.М. Киев. – Москва, 1966. – С. 158-160.

Могилянська академія в цей період стала винятково позитивним явищем, на цьому ґрунті й з'явилася праця Зої Хижняк, що стала на довгий час найвідомішим джерелом історії цього закладу в УРСР та навіть в незалежній Україні.

Розділ 3

Праця Зої Хижняк та остаточне формування популярного образу Києво-Могилянської академії в Радянській Україні

З усіх джерел, які можуть дати нам уявлення про те, яким був популярний образ Києво-Могилянської академії в Радянській Україні, праця Зої Іванівни Хижняк, вірогідно, є найпопулярнішим та найпомітнішим, таким, що може претендувати на вплив аж до сьогодення. Доводить це твердження хоча б наявність перевидань даного тексту як у Радянському Союзі (1981 року,¹¹³ 1988 року¹¹⁴ та російськомовний варіант), так і в незалежній Україні (2003 року)¹¹⁵. Так само історія Київської академії у першому варіанті тексту цієї дослідниці (1970 року) також може претендувати на практично повний перелік рис того, якими бачили Київські Атени в УРСР, оскільки вже на той момент вона була акумуляцією джерельного матеріалу радянської та частково дореволюційної історіографії. Тут ми можемо спостерігати образ не позбавлений протиріч офіційного радянського історіописання, проте все одно впливовий та, можна сказати, знаковий. Монографія свого часу здобула велику популярність. З одного боку вона була доступно викладеною та не переобтяженою зайвою фактографією, проте, одночасно, грала роль головного джерела інформації про Київську академію. Доходило навіть до того, що ці книжки крали з бібліотек. Тиражі починаючи від першого видання тільки збільшувалися (1970 р. – 5450 екз.; 1981 р. – 6000 екз.; 1988 р. – 10000 екз.) та були розраховані на те, аби задовольнити потреби студентів та викладачів (книгу

¹¹³ Див: *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – Київ, 1981.

¹¹⁴ Див: *Хижняк З.І.* Киево-Могилянская академия. – Киев, 1988.

¹¹⁵ Див: *З. І. Хижняк, В. К. Маньківський.* Історія Києво-Могилянської академії. – Київ, 2003.

випускало Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа»), серед яких, у першу чергу, ця праця стала популярною.

3.1 Становлення Київської колегії та її прогресивне значення

Анотація до книги вже говорить про те, яким чином феномен Києво-Могилянської академії буде вписаний до добре сформованих шаблонів радянської історіографії. Перш за все, Київську академію називають вищим навчальним закладом – означення, яке вона отримала ще в 1950-х рр. Також історія КМА повинна бути пов'язаною з позитивним культурними та політичними тенденціям свого часу, наперед визначеними загальною структурою радянської історіографії. Останньою важливою рисою цього дослідження, згідно з анотацією, є зміцнення культурних зв'язків України з Росією, Білоруссю та «іншими країнами»¹¹⁶. Цими «іншими країнами» повинні були, перш за все, стати південнослов'янські народи, які на час функціонування Академії входили до складу Османської імперії, про що Хижняк окремо згадує в передмові до книги¹¹⁷.

До вже ненового бажання ідеологів СРСР частіше дивитися у минуле нас відсилає одне з двох важливих цитувань Леніна в цій праці. Перше говорить про пролетарську культуру, яка «повинна стати закономірним розвитком запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного, поміщицького та чиновницького суспільств»¹¹⁸. Інша важлива цитата, вже згадана у цій роботі, стосується визнання позитивної ролі боротьби за релігійну самобутність окремих народів у певні моменти їхньої історії, вона слугуватиме для легітимації тісного зв'язку освіти в академії з релігією в умовах «наступу католицизму»¹¹⁹.

¹¹⁶ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 4.

¹¹⁷ Там само. – С. 6.

¹¹⁸ Там само. – С. 5.

¹¹⁹ Там само. – С. 10.

Основний текст починається не з оповіді про Київську академію, а з передісторії появи цього та інших подібних навчальних закладів у ранньомодерній Україні. Сюди входить розповідь про появу православних братств¹²⁰ та Острозької школи. Події початку XVII ст. також охарактеризовані як час появи буржуазних стосунків на території руських земель Речі Посполитої, що разом із проникненням на ці землі культури Відродження створює контекст для опису процесів розвитку освіти в даному регіоні. Іншою важливою характеристикою історичного контексту, яка супроводжуватиме появу та розвиток Київської академії, був «жорсткий соціальний та національно-релігійний гніт», котрий, за логікою авторки, спонукав до активізації «всенародної боротьби», що стало важливою передумовою для створення братських шкіл у містах України та в Києві. Авторка також не забуває нагадати про культурні зв'язки зі східнослов'янськими народами, які теж стали тлом для опису історії академії¹²¹.

Втім, найцікавішим елементом бекграунду була демонстрація українсько-польських культурних взаємовпливів, а також – увага до «прогресивних» представників культури Польщі, котрі не були вороже налаштованими до культури східного сусіда. Вірогідно, в достатньо докладному описі явищ ранньомодерної культури не можна було обійтися без згадок про інший бік умовного «поляка», аби точніше охарактеризувати особливості досліджуваного періоду¹²². До подібного висновку спонукає стаття Наталії Яковенко «"Україна між Сходом і Заходом": проекція однієї ідеї», де авторка описує протиріччя, які виникали в працях радянських істориків через потребу описувати «прогресивні віяння Заходу» та

¹²⁰ Там само. – С. 12-13.

¹²¹ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 12-13; 15-16; 9; 13-15; 10; 11.

¹²² Там само. – С.11-12.

«реакційну Польщу»¹²³. Відповідно, З. Хижняк намагалася зробити цю невідповідність менш помітною, згадавши про ту частину поляків, яка також могла бути транслятором впливів із Західної Європи.

Власне історія Києво-Могилянської академії починається з появи братської школи в Києві, яка разом із друкарнею, ще до об'єднання зі школою, створеною Петром Могилою, стала головним осередком руської культури в місті¹²⁴. Окремо згадується про «запис» до його складу в 1620 р. гетьмана Петра Конашевича - Сагайдачного, що за словами З. Хижняк «надало братству великої сили та політичної ваги»¹²⁵. Того ж року братство отримує право на ставропігію від патріарха Феофана, що також зміцнює його політичну позицію¹²⁶.

Цікаво поглянути на образ Галшки Гулевичівни – фундаторки київської школи, оскільки про неї рідко згадують в інших популярних джерелах, які розповідають про Києво-Могилянську академію, можливо, також тому, що вона не є стовідсотково вигідним персонажем для репрезентації позитивного образу Київської академії. У даній книзі Галшка Гулевичівна постає для читачів «дружиною Мозарського маршалка», освіченою та «інтелігентною» жінкою, «якій були близькі і зрозумілі зусилля братства в справі становлення народної школи»¹²⁷. Можна сказати, що, як і частина представників руської еліти того часу, Галшка Гулевичівна була оцінена не через призму станових конфліктів того часу (що в ідеалі повинно бути важливим сюжетом для радянської історіографії), а через протиставлення аристократії, яка втратила зв'язок з руською православною ідентичністю, та тих хто його зберіг, що й дозволяло дружині мозирського маршалка бути позитивним персонажем у даній оповіді.

¹²³ Яковенко Н.М. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII - XVIII ст. – Київ, 2002. – С. 358-359.

¹²⁴ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 31-32.

¹²⁵ Там само. – С. 32.

¹²⁶ Там само. – С. 34.

¹²⁷ Там само. – С. 34.

У контексті розповіді саме про Київську братську школу також згадано відомих історичних постатей, котрі брали участь у її роботі (Іов Борецький, Мелетій Смотрицький)¹²⁸ та зроблено наголос на всестановості цього закладу¹²⁹.

Появу Лаврської школи супроводжує твердження З. Хижняк про те, «що Київ в той час був настільки значним культурним центром, що існування двох шкіл було можливим і навіть необхідним»¹³⁰.

Розширена, порівняно з іншими джерелами, розповідь про об'єднання київських шкіл є однією із найцікавіших речей, представлених у цій монографії, оскільки при сполученні обох закладів братство представлене не як релігійна організація, а як «виразник інтересів міщанства»¹³¹. Авторка говорить про це так: «Не бажаючи втрачати контроль над навчанням і вихованням молоді й передавати цю справу в руки вищого духовенства, яке б могло підкорити її виключно церковним інтересам, братство розпочало переговори з П. Могилою про об'єднання двох київських шкіл на базі братської»¹³².

Виходить, що після стількох років трансформації ставлення до Петра Могили в бік перетворення його образу на позитивний, він все одно не є позбавленим протиріч. Проте потрібно визнати, що негативний коментар у бік київського митрополита зумовлений, у першу чергу, позиціонуванням братства як організації, де міщанський елемент переважає над релігійним. Таким чином, при зіткненні інтересів обох сторін «перевагу» радянська історикія мусить надати більш «секуляризованому» представнику, який – як можна прослідкувати з попередніх згадок про зародження буржуазних відносин – висловлює інтереси умовно найпрогресивнішого прошарку тогочасного суспільства.

¹²⁸ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 38-40.

¹²⁹ Там само. – С. 41.

¹³⁰ Там само. – С. 42.

¹³¹ Там само. – С. 43.

¹³² Там само. – С. 43.

До цього можна ще додати тезу про «союз» козацтва та київського братства, який З. Хижняк подає також подає як протиставлення релігійним інтересам Петра Могили, хоч авторка в самому тексті ніяк не конкретизує козацьку позицію в якості протиставлення намаганням митрополита. Гетьман Іван Петрижицький говорить, що буде «твердо захищати, охороняти, й за них до самої смерті стояти», тобто йдеться лише про захист школи незалежно від того, хто стане на її чолі. Тим не менш, Петро Могила «змушений був погодитись і уступити спільним зусиллям міщан і козацтва», однак насправді важко сказати, чи такі «зусилля» взагалі мали місце¹³³. Колегіуму та Академії протягом усього періоду їхнього існування також допомагає влада Гетьманщини від Богдана Хмельницького до Данила Апостола. Згадано навіть про меценатство вкрай незручної для радянського наративу особи – Івана Мазепи, проте лише в одному переліку разом з іншими гетьманами. Очевидно, авторка з одного боку не змогла оминати звернення до «бунтівного гетьмана», зважаючи на значення цієї фігури в житті закладу (все ж таки це докладніший опис історії КМА), однак змушена була обмежитись лише короткою згадкою¹³⁴. Інший контроверсійний очільник Козацької держави Іван Виговський до списку не потрапив, як і згадка про перший прецедент надання Київського колегіуму статусу академії в Гадяцьких угодах. Вірогідно, даний випадок був занадто незручним для авторки.

Після перипетій об'єднання двох шкіл З. Хижняк переходить до опису того, як відбувалося навчання в новоствореній Київській колегії. Авторка пише: «Своєю структурою, обсягом і змістом курсів Колегія відповідала вимогам, які ставились в той час перед європейською вищою школою. Зберігши національні традиції українських шкіл, Колегія разом з

¹³³ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 43-44.

¹³⁴ Там само. - С. 121-122.

тим увібрала в себе систему та методи навчання західноєвропейських університетів та польських академій»¹³⁵.

Втім, у подальшому не уточнено, які саме повинні бути «структура», «зміст курсів» та «методи навчання», аби відповідати зразкам із Західної Європи. Регіональні відмінності Київської колегії залежали від «національних особливостей та умов матеріального чи правового порядку». До них належали: відсутність поділу на факультети та відсутність можливості присвоювати своїм вихованцям учених ступенів. Зрозуміло, що сам термін «вищий навчальний заклад», застосований до Київської академії, є осучасненим. Проте з опису авторки можна побачити, що даний осередок не відповідав вимогам ранньомодерних університетів (якраз через нижчезазначені регіональні особливості), тож важко сказати, що насправді поєднувало Київську колегію та тогочасну «вищу школу» попри те, що, за визначенням Хижняк, ця школа «на Заході перебувала в стадії становлення»¹³⁶. Надалі проблема статусу Київських Атен залежала більше від «умов правового порядку», які впливали на те, чи буде цей заклад називатися академією де-юре та де-факто і, відповідно, чи буде там наявне викладання богослов'я на найвищому рівні¹³⁷.

Частина важливих рис популярного образу Київської академії проявляється в описі пізнішого періоду її існування, саме ці риси повинні були остаточно закріпити думку про непересічну роль цього навчального закладу. По-перше, авторка визначає появу вищих богословських студій у КМА у 1680-х рр. та закріплення їх царською грамотою в 1694 р., після чого можна стверджувати те, що заклад остаточно набув статусу академії¹³⁸. Вже у XVIII ст. Київська академія пристосовується до вимог часу та вводить

¹³⁵ Там само. – С. 44.

¹³⁶ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С.44.

¹³⁷ Там само. – С. 46-47; 49-51.

¹³⁸ Там само. – С. 71-72.

вивчення «модерних» дисциплін (французька та німецька мови, геометрія)¹³⁹.

За словами З.Хижняк: «Курс і обсяг предметів, що читались у Київській академії в другій половині XVIII ст., відповідали, за деяким виключенням, програмам Московського та Петербурзького академічних університетів». Власне, особливістю Академії була наявність богословського «факультету», оскільки заклад, за інтерпретацією авторки завжди перебував під опікою церковних структур¹⁴⁰. Однак «певний процент дітей духовного походження» не заважав КМА бути «за характером світським учбовим закладом» та протестувати, «коли Синод робив спробу поставити перед нею такі ж вимоги, як і перед спеціальними духовними закладами»¹⁴¹.

Таким чином, якщо опиратися на аргументи авторки, релігійний бік Київської академії вже не просто співіснував зі світським, а й перебував на другому плані. Більше того, як пише З.Хижняк: «Київська академія не замикалася у вузько національні рамки, з пошаною ставилася до всього прогресивного, що було в інших країнах – не тільки іншомовних, а й навіть іновірних». Це, на додачу до чіткого переважання світської освіти над релігійною, робило образ Академії максимально позитивним, особливо, якщо додати до цього обрання кандидатів на викладацькі посади «вільними голосами» (тобто спільнотою закладу) та ліберальне ставлення до успішності спудеїв¹⁴².

Дані схвальні характеристики можуть бути підкріплені згадкою про спроби «русифікації» Києво-Могилянської академії Катериною II, яка наказала закладу перейти на російську мову, заради викорінення «нелітературної говірки»¹⁴³. Так, хоч і «дружня» до України, Російська

¹³⁹ Там само. - С 76-78.

¹⁴⁰ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. - С. 89.

¹⁴¹ Там само. – С. 90.

¹⁴² Там само. - С. 91; 93; 100; 118.

¹⁴³ Там само. - С. 81.

держава представлена з точки зору «великоросійського шовінізму» при протиставленні прогресивній Академії.

3.2 Культурні зв'язки Києво-Могилянської академії

Перш за все, Київські Атени відвідували для навчання спудеї з різних частин України. До Гетьманщини додавалася Правобережжя, Слобожанщина та Галичина. Цікавим з цієї точки зору є згадка про учнів, які мали закарпатське походження, котре, за словами З. Хижняк, «було своєрідним форпостом українських земель на заході». Така згадка могла мати на меті бажання підкреслити належність Закарпаття до українського (руського) культурного поля, оскільки цей регіон мав специфічну історичну долю (перебування в складі Угорської корони та в складі підлеглої османам Трансильванії; входження до складу радянської України «останнім», тільки після Другої світової війни). Таким чином, окрема історія регіону міцніше пов'язувалася із загальноукраїнським історичним наративом. Поштовхом для уваги до Закарпатського регіону могла також послужити стаття наукового керівника З. Хижняк, Федора Шевченка, котра стосувалася навчання закарпатців у КМА¹⁴⁴. Далі йде мова про те, що вихованці Академії самі створювали навчальні заклади за зразком альма-матер, до яких належали, наприклад, Чернігівська, Переяславська та Харківська колегії¹⁴⁵.

Київській академії також «належить визначна роль в історії російського освітнього руху». Починаються впливи Києва на освіту в Московії ще з діяльності Петра Могили, який запропонував у 1640 р. царю Михайлу Федоровичу заснувати в Москві школу на зразок Київської колегії. Відповідно, далі йдеться про Симеона Полоцького (який слугував ще й для включення Білорусі до міжрегіональних впливів) та Єпіфанія Славинецького, які були покликані до Московського царства, щоб там розвивати шкільництво. Разом з ними згадується й діяльність Стефана Яворського,

¹⁴⁴ Шевченко Ф.П. Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №6. – С. 95-98.

¹⁴⁵ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 133-134; 135-136.

котрий допоміг відкрити колегію в Москві в 1685 р. Також сама Київська колегія після Переяславських угод стає популярнішою серед підданих московського царя. Сама З. Хижняк характеризує це таким чином: «Зміцнення українсько-російських культурних зв'язків сприяло припливові російської молоді до Київської академії». Іншим важливим висновком авторки можна вважати те, що «росіяни поверталися на батьківщину, де працювали в школах, громадських установах» та «привозили з собою в Росію київську науку, освітні ідеї, книги й звички», залишаючись «прихильниками дружніх відносин та культурних зв'язків з Україною»¹⁴⁶. Таким чином, тут ми можемо прослідкувати варіант наративу дружніх зв'язків, де вагомим культурним впливом позначена діяльність не росіян, а навпаки – українців, тобто головну роль у такого виду зв'язках відіграє «молодший» братній народ, а не «старший».

Згадку про навчання в Києві Михайла Ломоносова в цій монографії внесено до розділу про міжрегіональні та міждержавні культурні впливи, тому що фігура російського вченого була однією з основних опор наративу про взаємопроникнення української та російської культур. І хоч у тексті згадується про те, як Ломоносов «не мав наміру знайомитись з повним курсом наук, а приділив увагу тому, що його найбільше цікавило», що відповідало одному з поглядів на його перебування в Києві¹⁴⁷, загалом цей досвід для вченого був корисний та позначився пізніше на його діяльності¹⁴⁸.

Щодо теми стосунків з іншими регіонами, які представлені в праці З. Хижняк, варто відзначити київсько-сербський діалог. Вихованці Київських Атен неодноразово намагалися створити колегію в Сербії. Врешті, влаштувавши безперервну роботу школи в місті Карловці, Київ встановив безперервний зв'язок із сербським шкільництвом, що призвело до появи в

¹⁴⁶ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 136-139; 146.

¹⁴⁷ Гамалєя В.Н. М.В.Ломоносов в Киеве: правда или вымысел? // Наука та наукознавство. – 2011. – №4. – С. 138.

¹⁴⁸ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – С.142.

академії вихідців з цього регіону, наприклад, Йована Раїча та Арсенія Стайковича¹⁴⁹.

Контакти з Молдавським князівством виникли одразу після заснування колегіуму, у яких відповідно головним «зв'язковим» був Петро Могила. Також до Академії прибували на навчання вихідці з Валахії, Трансильванії, Греції та Далмації¹⁵⁰. Що цікаво – авторка описує загальну масу іноземних студентів виключно, як незаможних мандрівників, котрі шукали нових знань та змушені були жити в Києві «часто без копійки грошей», тобто намагається не помічати, принаймні серед вихідців з інших регіонів Європи тих, хто міг би належати до «експлуаторських класів»¹⁵¹.

Загалом авторка підсумовує зовнішні впливи Київських Атен так: «Академія сприяла розвитку південнослов'янських, а також ряду інших країн, підтримуючи тим самим взаєморозуміння і зміцнення дружніх стосунків між народами»¹⁵².

3.3 Вихованці Київських Атен

Праця З. Хижняк багато говорить про відомих вихованців Києво-Могилянської академії. Проте, на нашу думку, варто зосередитися на певних тенденціях, котрі авторка використовує для висвітлення даної частини історії закладу, звісно, не уникаючи при цьому згадок про тих самих вихованців.

Першим в умовному списку йде розповідь про Інокентія Гізеля. Ключовими моментами в даному описі є, в першу чергу, згадка про написаний ним «Синопис», який Хижняк називає: «Перший систематизований посібник з історії, в якому яскраво викладена думка спадковості між Київською Руссю та Україною і Росією, їх історична єдність». І. Гізель, як і значна частина інших важливих історичних постатей, пов'язаних з Академією, вже є «вписаним» у радянський історичний наратив, у даному випадку, як агент культурного та політичного єднання українців та

¹⁴⁹ Там само. – С.160-163.

¹⁵⁰ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 159-160, 161, 165.

¹⁵¹ Там само. – С. 166.

¹⁵² Там само. – С.170.

росіян, через створену ним основу для уявлень про триєдність російського народу (великороси, малороси, білоруси) та їхнє радянське «братство», вже як сучасних для авторки та для нас росіян, українців та білорусів¹⁵³.

Також діяльність І. Гізеля згадується в контексті «обробки» філософії в КМА. За словами Хижняк: «Учені Академії намагаються переступити теологічні межі канонізованої філософської системи Арістотеля». Серед цих учених, на думку авторки, був й Інокентій Гізель. Попри те, що в цій монографії йдеться про історію, в першу чергу, богословського закладу, З. Хижняк намагається адаптувати максимальну кількість його характеристик, у якості позитивних для радянського історіописання. Таким чином, вона зараховує ще декількох могилянських філософів-богословів (Йосиф Кононович-Горбацький, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський) до категорії тих, хто «переступали теологічні межі» та «поділяли матеріалістичні поняття»¹⁵⁴.

Втім, авторка зазначає, що «в умовах боротьби проти реакційних намагань католицизму і уніатства», Академія «мусила приділяти увагу богословській науці, тим більше, що так було заведено у більшості європейських вищих шкіл»¹⁵⁵.

Ще однією важливою особистістю для розповіді про відомих вихованців Київських Атен був Феофан Прокопович. Він також «у своїх лекціях з філософії рішуче виступив проти середньовічної схоластики», «почав пропагувати філософську систему Декарта, Локка, Бекона» та «дав пояснення системи Коперника та вчення Галілея». Також Ф. Прокопович увів до курсу піітики правила складання «руського вірша». Однак, не було жодного разу згадано про нього як ідеолога Петра І, таким чином, З. Хижняк зосередилася тільки на більш позитивних проявах його діяльності¹⁵⁶.

¹⁵³ Там само. - С. 65.

¹⁵⁴ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. – С. 63; 66-68.

¹⁵⁵ Там само. - С. 71.

¹⁵⁶ Там само. - С. 69-71.

Окрема увага в цій монографії, без сумніву, приділяється авторам козацьких літописів. З.Хижняк пише про те, як «академія прищепила їм інтерес і певні погляди на героїчні події минулого», а вже самі автори «відтворили славні сторінки боротьби українського народу». Тож хоч ці літописи й були «написані з позицій козацької верхівки», проте стали висловлювали «загальні патріотичні інтереси» та «знаменували собою визначне явище в українській історіографії», до появи якого Київська академія, на думку вченої, мала безпосереднє відношення¹⁵⁷.

Важлива для аналізу популярного образу КМА постать Григорія Сковороди, описана лише в загальних рисах. Авторка відсилає нас до праць численних «дослідників, письменників та поетів», натомість, зосереджуючись на тих історичних особах, котрі отримують менше уваги в популярних джерелах. Перш за все, йдеться про тих, хто належить до середовища «прогресивної_різночинної інтелігенції» 50-х – 70-х років XVIII ст. (Петро Симоновський, Григорій Полетика, Яків Козелський та інші)¹⁵⁸. Більш об'ємні згадки стосуються Максима Берлинського та Олександра Безбородька. У науковій праці М.Берлинського відзначено як першого дослідника історії й археології міста Києва. Діяльність О.Безбородька представлена у короткому описі його політичної кар'єри, а також згадується те, що за заповітом дворянина було побудовано Ніжинський ліцей¹⁵⁹.

Отже, праця Зої Хижняк «Києво-Могилянська академія» загалом закріплює риси, які раніше були притаманні Київській академії в радянському популярно-історичному наративі. КМА вписана в усі можливі поширені історичні «сюжети» даного періоду. Це і культурна та політична дружба «братніх» східнослов'янських народів, і випадок «корисного» впливу релігійних протистоянь на національно-визвольну боротьбу, а також проникнення через Київську академію позитивних для радянської

¹⁵⁷ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1970. - С. 65.

¹⁵⁸ Там само. – С. 148-153.

¹⁵⁹ Там само. - С. 148; 157.

історіографії освітніх тенденцій. Особливу цінність дана монографія складає ще й тому, що вона свого часу мала культовий статус та змогла сильно вплинути на популярне сприйняття Києво-Могилянської академії, у першу чергу, в УРСР та в Радянському Союзі як історичного явища.

Висновки

Сьогодні важко уявити Києво-Могилянську академію як маловідому частину української історії, проте, в певному сенсі, якийсь час це було так. У ХХ ст. образ українського історичного наративу активно формувався. Свою роботу над «Історією України-Руси» завершив Михайло Грушевський, Радянський Союз із часом вирішив створити свій варіант історії України, над нею працювали українські історики за межами своєї батьківщини. Разом з цим змінювалася й роль КМА в цих наративах. Репрезентація Академії, створена в радянській Україні, після двох десятиліть невизначеності вже в 1940-х – 1970-х закладає основи сучасного популярного бачення історії цього закладу.

Перший цілісний погляд на Київську академію було подано в 1940-х та в 1950-х роках. Із утвердженням влади Сталіна розпочався курс на зміну бачення історії як СРСР, так і окремих радянських республік. Відбулася часткова відмова від репрезентації цього процесу як історії народних мас (засудження школи Миколи Покровського), яка мала поступитися місцем більшому акцентові на місцевих національних наративах, де росіяни набували якостей «старшого брата», котрий мав піклуватися про інші народи Союзу. Також з'являвся мотив «сильного лідера». Іван Грозний, Петро I, Катерина II мали уособлювати досвідченого керівника Росії, який міг забезпечити стабільність та розвиток своєї держави. Для окремих народів так само знаходили своїх лідерів, наприклад, в українському випадку таким був

Богдан Хмельницький. У цій концепції Сталін був останньою ланкою, що легітимізувало його статус «вождя» радянської держави.

У цей час історія України отримує перші проекти свого популярного викладу («Короткий курс» 1940 р.). Цензурні послаблення років війни, порівняно із попереднім десятиліттям тоталітарного тиску, дозволили створити новий образ КМА. Відповідно до функціональних потреб він переходив від частково неоднозначного (зв'язок зі «схоластичним» шкільництвом та, одночасно, інтересами православної шляхти), до повністю позитивного, коли став грати роль у сюжеті «возз'єднання» українського та російського народів. Київська академія до початку 1950-х остаточно стала частиною наративу історії України в СРСР. КМА трактували як прогресивне явище; найбільший ранньомодерний освітній центр України, Росії та Східної Європи; місце співпраці «братніх» культур та «перший вищий навчальний заклад» на території СРСР.

Період «відлиги» та раннього «застою», так само, мають схожі тенденції до формування радянського історичного наративу. Однак «республіканським» історіям починають приділяти ще більше уваги. З'являються перші шкільні підручники з історії Української РСР, котрі активно використовують сюжети, пов'язані з Києво-Могилянською академією, як позитивне явище. Втім, вона також остаточно потрапляє до так званої «надбудови», тож згадки про КМА зникають з розділів присвячених політичній історії та повністю переходять до культурної сфери. З'являються нові енциклопедії, присвячені як історії СРСР, так і Радянській Україні, котрі також приділяють значно більше уваги Київським Атенам, навіть порівняно з 1940-ми – 1950-ми рр. Так само, збільшується кількість позитивних згадок про Академію й у путівниках.

Своєрідним підсумком проникнення КМА до радянської історії стає монографія Зої Хижняк «Києво-Могилянська академія». Наукова праця, котра стала по-справжньому популярним джерелом знань про Київську академію, також мала вплив і на бачення історії цього закладу в незалежній

Україні. Тут було зібрано всі провідні історіографічні сюжети попередніх десятиліть, пов'язані з КМА. До них увійшов мотив культурних та політичних взаємовпливів трьох східнослов'янських «братніх народів» та характеристика Київської академії як «першого вищого навчального закладу» на території СРСР. Сюди можна додати й акценти на «прогресивній» та «світській» ролі академії, її зв'язок з «позитивними» історичними особами: Григорієм Сковородою, Михайлом Ломоносовим, Петром-Конашевичем Сагайдачним, Феофаном Прокоповичем, Богданом Хмельницьким та іншими.

Таким чином, у сталінський період відбувається уніфікація історії СРСР та окремих союзних республік, де КМА отримує чільне місце, а її образ набуває окремих рис, які співзвучні із сучасним популярним баченням Київських Атен. Що більше впорядковується загальнорадянський та республіканський історичний наративи, то чіткішими стають риси образу Київської академії, щоб уже в 1970-х рр. набути свого практично завершеного вигляду та стати підґрунтям для сучасного популярного бачення Києво-Могилянської академії.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Большая советская энциклопедия : В 65 т./ Редкол.: О.Ю.Шмидт (главред), Г.И.Кумрин, Ф.Н. Петров и др. – 1-е изд. – Москва: Государственный институт «Советская энциклопедия», 1936. – Т. 32. – 432 с.
2. Большая советская энциклопедия : В 51 т. / Редкол.: Б.А. Введенский (главред), Н.Н. Аничков, А.Н. Баранов и др. – 2-е изд. – Москва: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1953. – Т. 20. – 643 с.
3. Большая советская энциклопедия : В 30 т. / Под ред.Ф.М. Прохорова. – 3-е изд. – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1973. – Т. 12. – 623 с.
4. *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30 роки XVII століття). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. – 188 с.
5. *Гуслистий К.* Героїчне минуле Києва: стенограма публічної лекції. – Київ, 1945. – 28 с.
6. *Даен Л.* Путеводитель - справочник. – Киев: Госполитиздат, 1965. – 350 с.
7. *Дядиченко В.А. та ін.* Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ: «Радянська школа», 1963. – 191 с.
8. *Дядиченко В.А. та ін.* Історія Української РСР. Підручник для 7-8-го класів / Під ред. Ф. Лося. – Київ: «Радянська школа», 1969. – 144 с.
9. *Дядиченко В.А. и др.* История Украинской ССР. Учебник для 7-8-го классов восьмилет. школы / Под ред. Ф. Лося. – Киев: «Радянська школа», 1970. – 159 с.

10. *Дядиченко В.А. и др.* История Украинской ССР. Учебник для 7-8-го классов восьмилет. школы /Под ред. Ф. Лося. – Киев: «Радянська школа», 1971. – 159 с.
11. *Дядиченко В.А. и др.* История Украинской ССР. Учебник для 7-8-го классов восьмилет. школы /Под ред. Ф. Лося. – Киев: «Радянська школа», 1975. – 159 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ / Гол. ред. кол. Тронько П.Т. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 587 с.
13. Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. – 411 с.
14. Історія Української РСР : У 2 т. / Редкол.: Ф.О. Касименко (голов. ред.), В.А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та інші. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т.1. – 783 с.
15. Киев. Маршруты экскурсий. – Киев: Издательство Киевского университета, 1960. – 160 с.
16. Киев. Справочник-путеводитель. – Киев: Из-во политической литературы УССР, 1954. – 288 с.
17. Киев. Фотоальбом. – Киев: Мистецтво, 1970. – 136 с.
18. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Київ, 1954 (2-ге вид. — Львів: Світ, 1990). – 404 с.
19. *Логвин Г.М.* Киев. – Москва: Искусство, 1966. – 336 с.
20. Нарис історії України. / За ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова. – Уфа: Октябрьский натиск, 1942. – 212 с.
21. *Петровский Н.* Богдан Хмельницкий. – Москва: Госполитиздат, 1944. – 59 с.
22. *Петровський М.* Незламний дух великого українського народу. – Харків: Державне видавництво, 1943. – 23 с.
23. *Познек В.* Киев. – Киев: Мистецтво, 1966. – 203 с.
24. Проект програми з курсу «Історія Української РСР». – Київ: Радянська школа, 1952. – 93 с.

25. Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. / Ред. кол.: А.Д.Скаба (відп. ред.). – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – Т.2. – 606 с.
26. Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. / Ред. кол.: А.Д.Скаба (відп. ред.). – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – Т.3. – 596 с.
27. Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. / Ред. кол.: А.Д.Скаба (відп. ред.). – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – Т.4. – 602 с.
28. *Скубицький Т.* До історії селянської війни 1647-1658 рр. // Під марксистсько-ленінським прапором. – 1936. – №4. – С. 47-61.
29. Советская историческая энциклопедия. В 16 т. / Глав. ред. Жуков Е.М. – Москва: «Советская энциклопедия», 1965. – Т.7. – 520 с.
30. *Хижняк З.І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. – Київ: КМ Академія, 2003. – 181 с.
31. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – Київ: Київський університет, 1970. – 171 с.
32. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – Київ: Вища школа, 1981. – 234 с.
33. *Хижняк З.І.* Киево-Могилянская академия. – Киев: Выща школа, 1988. – 264 с.
34. *Шулькевич М.М.* Киев. Архитектурно-исторический очерк. – Киев: Будівельник, 1964. – 344 с.
35. *Шулькевич М.М.* Киев. Историко-архитектурный очерк. – Киев: Будівельник, 1968. – 395 с.

Література

1. *Гамалея В.Н.* М.В. Ломоносов в Киеве: правда или вымысел? // Наука та наукознавство. – 2011. – №4. – С. 136-147

2. *Гришаев О. В.* А. В. Шестаков – создатель школьного учебника в 1930-е годы // История. Политология. Социология – Вестник Воронежского государственного университета. – 2014. – №3. – С. 67-69.
3. *Скельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ: Критика, 2008. – 303 с.
4. *Кисла Ю.* Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті) // Міжкультурний діалог. Том 1: ідентичність./ Упор. О.Бетлій, К. Диса. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 221-243.
5. *Маслійчук В.* Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна (Марксизм на сході Європи). – Київ, 2009. – Ч. 14(3). – С. 63-77.
6. Советское общество : Возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – Т. 1. – 510 с.
7. *Удод О.* Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2016. – 214 с.
8. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
9. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.) – Ч. 1 : 1936-1944 рр. / Редкол.: Смолій В. А. (відп. ред.), Пиріг Р. Я., Гриценко Т.Т. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. – 146 с.

10. *Шевченко Ф.П.* Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №6. – С. 95-98.
11. *Яковенко Н.М.* «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII - XVIII ст./ Ред. В. Дивнич, А. Мокроусов, О. Побережська. – Київ: Критика, 2002. – С. 333-366.
12. *Яременко М.* Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106-121.

Довідкові видання

1. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 518 с.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – 528 с.
3. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – 784 с.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2011. – Т. 8. – 520 с.
5. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – 944 с.
6. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т.10. – 784 с.

Додатки

Додаток 1

1. Карта політико-адміністративного поділу УРСР

Джерело: Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – Київ, 1940. – С. 397.